

ADAPTACJA I INTEGRACJA OSÓB WEWNĘTRZNIE PRZESIEDLONYCH ZE SPOŁECZNOŚCIAMI PRZYJMUJĄCYMI NA UKRAINIE – WYZWANIA W OBSZARZE SPOŁECZNYM

Aleksandra SYNOWIEC

Politechnika Śląska, Wydział Organizacji i Zarządzania; aleksandra.synowiec@polsl.pl

Streszczenie: Celem artykułu jest omówienie problematyki adaptacji i integracji osób wewnątrznie przesiedlonych ze społecznościami przyjmującymi w odniesieniu do przykładu Ukrainy. Wśród poszkodowanych przez działania wojenne na wschodzie kraju najliczniejszą grupę stanowią uchodźcy wewnątrzni (*internally displaced persons*): według oficjalnych statystyk liczba zarejestrowanych przesiedleńców wynosi blisko 1 mln 600 tys. osób. W sytuacji uzyskania przez przymusowych przesiedleńców względnej stabilizacji warunków bytowych, najistotniejszym wyzwaniem jest opracowanie i wdrożenie programów służących społecznej integracji IDPs ze wspólnotami lokalnymi.

Słowa kluczowe: migracje przymusowe, uchodźstwo wewnętrzne, przesiedlenia wewnętrzne, integracja społeczna, Ukraina.

ADAPTATION AND INTEGRATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS WITH LOCAL COMMUNITIES IN UKRIANE – CHALLENGES IN THE SOCIAL AREA

Abstract: The aim of the article is to discuss the issues of adaptation and integration of internally displaced persons with host communities in relation to the example of Ukraine. Among the victims of war in the east of the country, the largest group are internally displaced persons: according to official statistics, the number of registered displaced persons is close to 1 million 600 thousand people. Within a relative stabilization of living conditions of forced displaced persons, the most important challenge is to develop and implement programs for the social integration of IDPs with local communities.

Keywords: forced migration, internal displacement, Ukrainian IDPs, social integration.

1. Sytuacja przesiedlenia jako trauma kulturowa

W wyniku toczącego się od 2014 roku konfliktu zbrojnego na wschodzie kraju, na Ukrainie pojawiły się różne kategorie osób bezpośrednio dotkniętych skutkami działań wojennych i doświadczeniem traumy kulturowej. Analizy organizacji międzynarodowych koordynujących pomoc humanitarną w regionie mówią o blisko 4 milionach ukraińskich obywateli, którzy ucierpieli bezpośrednio w rezultacie konfliktu (Brookings LSE and Right to Protection Project on Internal Displacement, 2015). Najliczniejszą grupę ofiar kryzysu – rosyjskiej aneksji Półwyspu Krymskiego i tzw. operacji antyterrorystycznej w obwodach ługańskim i donieckim – stanowią uchodźcy wewnętrzni (osoby przesiedlone wewnątrz). Według danych opublikowanych przez Ministerstwo Polityki Społecznej Ukrainy, na podstawie informacji z lokalnych jednostek instytucji pomocy społecznej, w lipcu 2017 roku liczba zarejestrowanych na Ukrainie przesiedleńców z Krymu i Donbasu wynosiła 1 580 646 osób (Wschodnik.pl, 22.11.2017). Trauma oznacza nie tylko ranę, „ale w rozwinięciu semantycznym – uraz, takie zdarzenie czy cykl zdarzeń, które pozostawiają w człowieku ślady somatyczne albo psychiczne. (...) Traumą może być rana zadana człowiekowi nożem, postrzał, cokolwiek, co zostawia po sobie ślad w postaci blizny”, pisze w studium poświęconym traumie Maria Orwid, dostrzegając jednocześnie nie tylko indywidualny, ale i zbiorowy wymiar traumy (Orwid, 2009, s. 7). Traumatyzacja dotyczy całych grup społecznych – etnicznych, religijnych, klasowych, kulturowych etc. i są wynikiem doświadczanej przemocy, wykluczenia lub transformacji systemowej (Orwid, 2009, ss. 12-13).

Sytuacja przesiedlenia wiąże się z dwoma rodzajami traumy – z jednej strony jest to samo doświadczenie uchodźstwa, z drugiej zaś stres wynikający z konieczności przystosowania do nowych warunków. Zarówno raporty organizacji humanitarnych, jak i szeregu organizacji pozarządowych wspierających uchodźców wewnętrznych na Ukrainie, podkreślają szerokie spectrum problemów dotyczących przesiedleńców i będących rezultatem doświadczenia uchodźstwa. Przesiedleńcy wewnętrzni są grupą w szczególności zagrożoną wykluczeniem społecznym, które może wynikać z jednej strony z braku zabezpieczenia potrzeb socjalnych (brak zakwaterowania, ograniczony dostęp do świadczeń społecznych, ograniczony dostęp do pomocy medycznej, trudności w podjęciu pracy itp.), ale także z powodu doświadczanego stresu psychologicznego i braku akceptacji ze strony otoczenia. „Uchodźcy, jak i przesiedleńcy narażeni są na ryzyko zubożenia, doświadczają podobnego rodzaju stresu utraty zaufania do władz oraz są zmuszeni dokonać zbliżonego wysiłku adaptacyjnego do nowych warunków, pragną uniknąć marginalizacji” (Ząbek, Łodziński, 2008, s. 54). Proces adaptacji wymaga w pierwszej kolejności zaspokojenia potrzeb bytowych: znalezienia mieszkania i pracy. Bardzo często zdarza się, że przesiedleńcy kilkakrotnie zmieniają miejsce zamieszkania i nie mają poczucia „bycia u siebie”. Brak

stałego adresu nie sprzyja integracji, a poczucie tymczasowości stanowi istotną przeszkodę w adaptacji do nowych warunków.

Niniejszy artykuł jest wynikiem obserwacji i refleksji autorki oraz wywiadów prowadzonych zarówno z pracownikami socjalnymi jak i uchodźcami wewnętrznymi podczas pobytu w na Ukrainie w mieście Kamieńskie, w obwodzie dniepropietrowskim. Pobyt w Kamieńskie związany był z uczestnictwem w projekcie realizowanym przez Caritas Polska, współfinansowanym w ramach programu polskiej współpracy rozwojowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP¹.

2. Uchodźstwo wewnętrzne na Ukrainie - kontekst polityczny i charakterystyka społecznego wymiaru zjawiska

Urząd Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców definiuje tzw. uchodźstwo wewnętrzne (*internal displacement*) jako sytuację w której osoby lub grupy osób zostały zmuszone do opuszczenia miejsca zamieszkania, np. w wyniku klęsk żywiołowych czy konfliktów zbrojnych, ale w przeciwieństwie do wyodrębnionej w prawie międzynarodowym kategorii uchodźców (*refugees*) pozostały na terytorium i pod opieką państwa swojego pochodzenia, nawet w przypadku, gdy przyczyną uchodźstwa jest działalność tegoż państwa (UNHCR, 22.11.2017). *Internally displaced persons*, czy innymi słowy przesiedleńcy wewnętrzni nie są uchodźcami w rozumieniu konwencji genewskiej: osoby te, ze względu na to, że nie opuściły terytorium państwa, którego są obywatelami są wyłączone z systemu międzynarodowej ochrony uchodźców; formalnie pozostając pod własnego państwa pochodzenia nie uzyskują statusu uchodźcy (Chlebny, 2001, s. 16). Początkowo za rejestrację przesiedleńców wewnętrznych odpowiadały dwie instytucje – Ministerstwo Polityki Społecznej i Ministerstwo ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, następnie wdrożono kompleksowy system wsparcia IDPs oparty na przyjętej przez Radę Ministrów Ukrainy rezolucji nr 509 „O rejestracji osób wewnętrznie przesiedlonych z terytoriów tymczasowo okupowanych i strefy operacji antyterrorystycznej” i realizowany wyłącznie przez Ministerstwo Polityki Społecznej (Brookings LSE and Right to Protection Project on Internal Displacement, 2015). W przywołanym powyżej dokumencie przyjęto definicję uchodźcy wewnętrznego jako „obywatela lub rezydenta Ukrainy, który został zmuszony do ucieczki w wyniku konfliktu, czasowej okupacji, przemocy oraz masowego łamania praw

---

¹ Projekt „Utworzenie centrum wsparcia rodziny jako modelu integracji osób przesiedlonych i społeczności przyjmujących na Ukrainie” ma na celu testowanie modelu wsparcia integracji społecznej przesiedleńców ze społecznościami lokalnymi w oparciu o koncepcję *community building* – integrację wspólnot terytorialnych poprzez udział wrażliwych grup społecznych w szerokiej ofercie inicjatyw i zróżnicowanych form organizacyjnych. W niniejszym tekście znajdują się odwołania do obserwacji opublikowanych na blogu dokumentującym udział w projekcie: <https://kamienskieukraineblog.wordpress.com/2017/10/>.

człowieka” co w praktyce oznacza objęcie ochroną jedynie uciekinierów z terytoriów kontrolowanych przez siły antyrządowe (Internal Displacement Monitoring Centre, 22.11.2017). Uchodźcy, którzy opuścili swoje siedziby na terytoriach pozostających w danym momencie pod kontrolą Ukrainy nie uzyskiwali statusu uchodźców wewnętrznych, a tym samym i pomocy państwa, w myśl kryteriów definicyjnych przyjętych w uchwale nr 509 (Internal Displacement Monitoring Centre, 22.11.2017). Blisko 75% migrantów z okupowanych terytoriów Ukrainy dokonało rejestracji we wschodnich obwodach kraju: najwięcej w obwodzie donieckim (ok. 600 tys.), ługańskim (ok. 290 tys.), charkowskim (ok. 190 tys.), zaporoskim (ok. 105 tys.) i dnipropietrowskim (ok. 75 tys.) (Slovo i dilo, 27.10.2016). Dane te mogą nie w pełni odzwierciedlać aktualny stan rozmieszczenia przesiedleńców, ponieważ przemieszczenia takie, jak zmiana miejsca pobytu nie podlegają monitoringowi. Masowy napływ uciekinierów z Donbasu miał miejsce na początku 2014 roku. Przymusowe migracje z terytoriów kontrolowanych przez prorosyjskich separatystów trwają do chwili obecnej – pod koniec trzeciego kwartału 2016 roku największy wzrost liczby zarejestrowanych uchodźców zanotowano w obwodzie ługańskim i kijowskim, w samym Kijowie oraz w obwodzie dnipropietrowskim (Slovo i dilo, 27.10.2016). Według stanu z sierpnia 2016 roku, łączna kwota pomocy udzielonej przez rząd USA na projekty i inicjatywy humanitarne ukierunkowane na przezwycięzenie skutków rosyjskiej agresji na Donbasie, wynosi ponad 135 milionów dolarów, z kolei łączna kwota przekazana przez UE i jej państwa członkowskie na pomoc humanitarną dla Ukrainy wynosi 270,4 milionów euro (Radnyk.org, 27.11.2017).

Wśród IDPs dominują emeryci – według statystyk Ministerstwa Polityki Społecznej do tej kategorii należy blisko 60% wszystkich przesiedleńców – z kolei 23,1% to osoby w wieku produkcyjnym, blisko 13% to dzieci, a 4% to osoby niepełnosprawne. Struktura społeczna i zawodowa uchodźców wewnętrznych w Ukrainie ma niebagatelne znaczenie w kontekście problemu wykluczenia społecznego: najbardziej zagrożeni wykluczeniem są ci spośród przesiedleńców, którzy nie dysponują wystarczającymi środkami dla zabezpieczenia potrzeb mieszkaniowych. Autorzy raportu na temat reakcji ukraińskich władz na problem uchodźstwa wewnętrznego wskazują, że przejawy marginalizacji i stygmatyzacji dotyczą przede wszystkim osób przebywających w ośrodkach dla uchodźców i tzw. modułowych miasteczkach; według szacunków jest ich ok. 30-40 tysięcy (Brookings LSE and Right to Protection Project on Internal Displacement, 2015). Tzw. modułowe miasteczka (ang. *container villages*) powstały w obwodach dnipropietrowskim, zaporoskim i charkowskim, dzięki finansowemu wsparciu niemieckiej agencji współpracy międzynarodowej GIZ, Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju, Programowi Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju i innych donatorów (Korespondent.net, 10.12.2014). Najwięcej miasteczek tymczasowych funkcjonuje w obwodzie dnipropietrowskim: w Kamieńskie, Krzywym Rogu, Nikopolu i Pawłogradzie. Łącznie w pięciu miasteczkach obwodu dnipropietrowskiego może mieszkać ponad 2 tysiące osób. Miasteczka miały mieć charakter

tymczasowy, zabezpieczający potrzeby mieszkaniowe przesiedleńców do czasu znalezienia przez nich zakwaterowania – jednakże w praktyce, wszystkie miejsca oferowane przez miasteczka tymczasowe są zajęte, a znaczna liczba mieszkańców pozostaje w nich już blisko trzy lata. W świetle badań socjologicznych, i raportów organizacji pozarządowych, oraz informacji pochodzących z licznych przekazów medialnych wynika, że to właśnie brak własnego mieszkania stanowi główną przeszkodę w osiągnięciu poczucia stabilizacji osób przesiedlonych. Brak mieszkania jest główną przyczyną pogorszenia statusu społecznego i ekonomicznego, uniemożliwia aktywne poszukiwanie pracy, pogłębia poczucie niepewności i izolacji, zniechęca do integracji ze społecznością lokalną. „Prawie co trzecia rodzina przesiedleńców wewnętrznych (ponad 400 tys. rodzin), co najmniej dwukrotnie zmieniała miejsce zamieszkania. Sytuacja ponownego przesiedlenia jest szczególnie dotkliwa i ma charakter psychotraumatyczny” (Social Communications Research Centre, 21.11.2017). Z badań przeprowadzonych przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii wynika, że 48% przesiedleńców nie ma zamiaru wracać do dawnych miejsc zamieszkania, nawet gdyby pojawiła się taka możliwość; natomiast chęć powrotu deklaruje aż 36% badanych (Slovo i dilo, 25.10.2015). Z kolei wśród osób wewnętrznie przesiedlonych biorących udział w sondażu przeprowadzonym wspólnie przez TNS Ukraina i inicjatorów projektu „Odbudowa Donbasu” w ośmiu regionach Ukrainy, aż 51% wyraziło chęć powrotu w swoje rodzinne strony (Social Communications Research Centre, 21.11.2017). Ważnym czynnikiem towarzyszącym rozważaniom powrotu na terytoria objęte konfliktem jest sytuacja związana z rozdzieleniem rodzin – co trzecia osoba przesiedlona ma krewnych, którzy pozostali w strefie operacji antyterrorystycznej, co w negatywny sposób wpływa na stan psychiczny IDPs. Drugą istotną przyczyną wpływającą na podejmowanie decyzji o powrocie są trudności w adaptacji w nowym miejscu zamieszkania. Przeszkodą w integracji jest także zdaniem ekspertów trudny do określenia przyszły status okupowanych terytoriów – część spośród przesiedleńców traktuje sytuację, w której się znaleźli jako tymczasową, co skutkuje brakiem potrzeby nawiązywania relacji w nowym środowisku, postawą ukierunkowaną na powrót do ojczystych regionów i pielęgnacją mitu utraconej ojczyzny. Jednakże możliwość powrotu do życia sprzed wybuchu konfliktu budzi spory sceptycyzm ekspertów, także wśród antropologów: „idea *domu*, jest również pewnego rodzaju konstruktem kulturowym i może ulegać zmianom. W kontekście tym szczególną uwagę zwracają badania nad tzw. mitem powrotu, charakterystycznym dla wszystkich migrantów, jako wyrazem swoistej tęsknoty za utraconym domem, na towarzyszącą mu pamięć, skłonną do idealizacji przeszłości, którą nie tyle zapamiętuje się, jaką rzeczywiście była, co tworzy na nowo” (Ząbek, Łodziński, 2008, s. 65). Skuteczną integrację osób przesiedlonych wewnętrznie w nowych miejscach zamieszkanie utrudnia także funkcjonujący w społeczeństwie ukraińskim negatywny obraz uciekinierów z Donbasu. W badania socjologicznych, przeprowadzonych przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii w 2016 roku, 43% ogółu respondentów deklaruje pozytywny stosunek do przesiedleńców ze wschodnich części kraju; w miejscach najwyższej

koncentracji uchodźców wewnętrznych odsetek pozytywnych deklaracji wynosi 58% (Ukraińska prawda, 06.09.2016). Jednakże wyniki tego samego sondażu wskazują, że obecność przesiedleńców oceniana jest przez część badanych negatywnie jako przyczyna napięć i konfliktów społecznych. W dyskursie wokół problematyki przesiedleńców funkcjonuje szereg stereotypów, dotyczących m.in.: postawy roszczeniowej i dopominania się szczególnego statusu i przywilejów, braku chęci podejmowania pracy oraz nadużywania pomocy świadczonej przez państwo i organizacje pozarządowe, wspieranie prorosyjskiego separatyzmu, przejawiania pogardy i agresji wobec miejscowej ludności. Na negatywne postrzeganie przesiedleńców wpływa często demonizacja ich obrazu w przekazach medialnych, a kategorie cech przypisywanych uchodźcom przez Ukraińców są pochodną charakterystyk dominującym w medialnym dyskursie. Przeszkodę dla adaptacji i integracji przesiedleńców w nowych miejscach zamieszkania stanowi nie tylko negatywne etykietowanie ze strony społeczeństwa, ale także towarzyszący mu proces autostygmatyzacji, polegający na deprecjonowaniu swojego statusu, zaniżeniu poczucia własnej wartości, prowadzący w konsekwencji do izolowania się od rzeczywistości jako wrogiej i niesprawiedliwej.

3. Społeczny wymiar adaptacji i integracji osób przesiedlonych wewnątrznie

Działania na rzecz osób przesiedlonych wewnątrznie obejmują pomoc humanitarną oraz pomoc rozwojową, ukierunkowaną na wsparcie integracji społecznej i udzielanie pomocy socjalnej i psychologicznej. Kryzys humanitarny został przewyższony, a podstawowe potrzeby przesiedleńców zaspokojone. Obecnie na pierwszy plan wysuwają się potrzeby o charakterze społecznym, a w szczególności potrzeba odnalezienia swojego miejsca w świecie i przezwyciężenia traumy. Zaspokojenie potrzeb społecznych dotkniętych konsekwencjami konfliktu zbrojnego jest kluczem do sukcesu w kontekście efektywnego procesu integracji ze społecznościami przyjmującymi.

Jedna czwarta przesiedleńców biorących udział we wspomnianym wyżej sondażu przeprowadzonym przez TNS Ukraina wyraziła opinię, że potrzebuje pomocy psychologicznej, a co szósty badany twierdził, że taka pomoc jest niezbędna jego dziecku. Wyniki badań i rekomendacje w zakresie skutecznej integracji osób przesiedlonych wewnątrznie wskazują na pilną potrzebę poprawy komunikacji między różnymi grupami społecznymi na Ukrainie, tzn. uchodźcami wewnętrznymi, rodzinami, które w wyniku działań wojennych straciły kogoś bliskiego, społeczności lokalnych, a także zapewnienia wsparcia psychologicznego w celu zredukowania stresu, odzyskania wiary we własne siły czy przezwyciężenia stereotypów. Odbudowie i umacnianiu dialogu społecznego pomiędzy

różnymi grupami w ukraińskim społeczeństwie służą podejmowane przez ukraińskie i międzynarodowe organizacje pozarządowe inicjatywy ukierunkowane na poszukiwanie porozumienia (*peacebuilding*) i wspieranie wspólnot lokalnych (*community building*) oraz potrzeb grup wrażliwych. Działania te wspierane są w ramach pomocy rozwojowej na rzecz Ukrainy, realizowanej przez szereg darczyńców, także i Polski (msz.gov.pl). W praktyce oznacza to dofinansowanie szerokiego zakresu form organizacyjnych adresowanych do osób przesiedlonych wewnątrznie i społeczności lokalnych w postaci realizacji konkretnych projektów. Jednym ze sposobów zaspokajania potrzeb społecznych jest uruchamianie centrów kompleksowego wsparcia, które oferują przesiedleńcom pomoc pracowników socjalnych, psychologów, animatorów, a także pomagają w nawiązaniu relacji z bliskimi i wspierają procesy integracji ze społecznością lokalną. Proces włączania przesiedleńców w życie społeczności lokalnej zależy w dużej mierze od nastawienia członków społeczności przyjmujących. Centra wsparcia stanowią naturalną przestrzeń stwarzającą warunki do nawiązywania kontaktów i tworzenia relacji pomiędzy członkami społeczności przyjmujących a przesiedleńcami, a budowanie wspólnoty opiera się na włączaniu w aktywność różnych grup społecznych w ramach wspólnot terytorialnych. Stres związany z przesiedleniem dotyka również dzieci, co odbija się negatywnie na postępach w edukacji. Zajęcia oferowane dla dzieci w różnych grupach wiekowych polegają nie tylko na opanowaniu konkretnych umiejętności i twórczego spędzania czasu, ale sprzyjają budowaniu poczucie własnej wartości. Innym rodzajem wsparcia jest prowadzenie szkoleń i warsztatów z zakresu budowania porozumienia (*peacebuilding*) przez organizacje takie, jak Ukraińskie Forum NGO przy wsparciu ambasady Wielkiej Brytanii i UE czy OSCE (International Alert, 15.02.2017). Przedstawiciele organizacji międzynarodowych prowadzili także praktyczne seminaria w Kijowie i Charkowie dla ukraińskich facylitatorów, którzy mogą być potencjalnie zaangażowani w rozwiązywanie wewnątrzukraińskiego konfliktu zarówno na poziomie politycznym, jak i społecznym – w trakcie tych spotkań eksperci prezentowali sposoby tworzenia kultury pokoju poprzez dialog analizując doświadczenia Wielkiej Brytanii w konflikcie z Irlandią Północną oraz doświadczenia Izraela w konflikcie z Palestyną. Organizacja szkoleń, warsztatów, seminariów, grup terapeutycznych, wydarzeń o charakterze kulturalno-integrującym przyczynia się do społecznej adaptacji przesiedleńców w nowych miejscach zamieszkania, i oceniana jest jako bardzo skuteczna zarówno przez pracowników służb społecznych jak i samych beneficjentów (Caritas Ukraine, 14.07.2017). Wartość i znaczenie programów rozwojowych podkreślają przedstawiciele organizacji pozarządowych koordynujących realizację projektów. Jak zauważa Hryhoriy Seleschuk z ramienia Caritas Ukraina „Od 2014 roku pomogliśmy blisko 500 tysiącom przesiedleńców i cieszy nas fakt, że oferujemy nie tylko pomoc humanitarną, ale także staramy się przyciągać ludzi do różnego rodzaju działań, które przyczyniają się do rozwoju społeczności lokalnej miasta” (kamienskieukrianeblog.wordpress.com, 6.10.2017).

Zdaniem ekspertów, obecnie najważniejszym wyzwaniem stojącym przed Ukrainą jest osiągnięcie porozumienia między grupami społecznymi, które w różny sposób postrzegają konflikt na wschodzie kraju. Skuteczność procesu integracji społecznej pomiędzy osobami przesiedlonymi wewnątrz a społecznościami lokalnymi zależy w dużej mierze od wypracowania wspólnego poziomu komunikacji. Aby skutecznie rozwiązać antagonizmy pomiędzy tymi grupami niezbędny jest dialog i sformułowanie spójnej wizji rozwoju kraju, mającej na celu konsolidację regionów Ukrainy i zapobieganie dezintegracji w przyszłości.

Bibliografia

1. Chlebny, J. (2011). *Postępowanie w sprawie o nadanie statusu uchodźcy*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
2. Orwid, M. (2009). *Trauma*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
3. Ząbek, M., Łodziński, S. (2008). *Uchodźcy w Polsce. Próba spojrzenia antropologicznego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
4. *Caritas Ukraine*, <https://caritas-ua.org/news/tsentri-pidtrimki-sim-yi-novij-proekt-karitasu-spryamovaniy-na-nalagodzhennya-porozuminnya/>, 2017.11.27.
5. Ferris, E. *Ukraine's internally displaced: 1 million and rising*, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2015/02/12/ukraines-internally-displaced-1-million-and-rising/>, 2015.02.15.
6. Ferris, E., Mamutov, S., Moroz, K., Vynogradova, O. *Off to a Shaky Start: Ukrainian Government Responses to Internally Displaced Persons*, *Brookings – LSE and Right to Protection Project on Internal Displacement*, <http://www.brookings.edu/~media/research/files/reports/2015/05/ukraine-internal-displacement/ukrainian-govt-responses-to-internal-displacement-may-2015.pdf>, 2017.11.22.
7. *Internal Displacement Monitoring Centre*, <http://www.internal-displacement.org/blog/2015/idp-registration-in-ukraine-whos-in-whos-out-and-whos-counting>, 2017.11.22.
8. International Alert. *Putting peacebuilding on the map in Ukraine*, <http://www.international-alert.org/news/putting-peacebuilding-map-ukraine>, 2017.11.22.
9. Korespondent.net. *Dla przesiedleńców wybudowano 48 domków w miasteczkach tymczasowych*, <https://korespondent.net/ukraine/3454402-dlia-pereselentsev-postroyly-48-domov-v-tranzytnykh-horodkakh>, 2014.10.10.
10. Radnyk.org. *Raport: monitorowanie realizacji narodowych programów integracji przesiedleńców wewnętrznych*, http://www.radnyk.org/uploads/7/6/6/5/76650087/zvit_monitoryng_www.pdf, 27.11.2017.

11. Slovo i dilo, <https://www.slovoidilo.ua/2016/10/25/novyna/suspilstvo/polovyna-pereselencziv-ne-maye-namiru-povertatysya-na-kolyshnye-misce-prozhyvannya-opytuvannya>, 2016.10.25.
12. Social Communications Research Centre, http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2102:pereselentsi-u-novikh-gromadakh&catid=8&Itemid=350, 2017.11.21.
13. Synowiec, A. *Otwarcie placu zabaw i siłowni pod chmurką. Blog internetowy*, <https://kamienskieukraineblog.wordpress.com>, 2017.10.06.
14. Ukraińska prawda. *Stosunek do przesiedleńców bardziej pozytywny*, <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/06/9/7111246/>, 2016.09.06.
15. UNHCR, <http://www.unhcr.org/internally-displaced-people.html>, 2017.11.22.
16. Wschodnik.pl, <http://wschodnik.pl/ukraina/item/12708-ministerstwo-polityki-spoecznej-ukrainy-okreslilo-liczbe-przesiedlencow.html>, 2017.11.22.